

**Поєми Тараса Шевченка "Слепая" (1842) й
"Марина" (1848): еволюція романтичного сюжету**

Поєма "Слепая" була першою з двох російських Шевченкових поєм, написаних на початку 40-х років. На той час уже набув широкого розголосу його "Кобзар" 1840 р. та "Гайдамаки" 1841-го. Як відомо, тогочасна російська критика, визнаючи, здебільшого, його поетичний талант, дружно жалкувала, що він пише маловідомим "наріччям", а не російською мовою. Можна думати, подібні закиди щодо його незугарності до віршотворення "общепонятным языком" він не раз чув у літературному петербурзькому оточенні, та ще й не тільки в російськомовному, а й від "земляків"; можливо, саме звідси у "комедії" "Сон" 1844 р. – постать "землячка з циновими гудзиками". Тоді ж, у 1842 р., подібні закиди й кпини були, певно, вагомим чинником звернення поета, людини молодої та вразливої, до російської поетичної стихії. Молодому поєтові важливо було витримати змагання за гідне місце на поетичному полі, – мабуть саме про це його лист до Я. Кухаренка, написаний 30 вересня 1842 р. по закінченні роботи над текстом поєми "Слепая". Дозвольте нагадати вам цю відому цитату: "Переписав оце свою "Слепую" та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, ей-богу, лихо. <...> Мене тут і земляки, і не земляки зовуть дурним, воно правда, але що я маю робить, хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом. Що нам робить, отамане-брате? Прать проти рожна чи закопаться заживо в землю – не хочеться, дуже не хочеться мені дрюковать "Слепую", але вже не маю над нею волі, та цур їй, а обридла вже вона мені" [6, 18].

І справді, "обридла": помітно, що автор її остаточно не викинчив. Це відзначив дослідник поетичної мови обох поєм – "Слепой" і "Тризна" Л. Булаховський у праці, де основна увага надана усе ж другій з них: "Руку великого майстра в обох виучуваних речах безперечно видно, але цілком витриманою не є ні та, ні друга. У "Слепой", яка не дістала остаточного оброблення, поряд з окремими блискучими місцями, багато зривів і нормативного, і художнього порядку; є картини тільки накидані, недомальовані. "Тризна" рівніша..." [1, 74]. Віддавши данину поетичній стихії російської романтичної поєми у написаній наступного року поємі "Тризна" (перша назва – "Бесталанний"), він далі віршував як мислив – рідною мовою.

У перші роки заслання, коли думками й серцем він залишався в Україні, йому пригадувалися "давнокочлишні случаи", і серед них

"гвіздком, неначе в серце вбитим", ятрив його душу образ зневаженої паном кріпачки – але вже не лише жертви, а й месниці, жінки, що до скону чинила опір гвалтівникові, повстала й убила кривдника, помстилася – ціною власного життя. Можна думати, що Шевченка, з його доглибною українськістю, тривалий час не покидав жаль, що цей високотрагічний сюжет існує лише для російськомовного читача в "Слепой", написаній, як він добре розумів, невласивою йому – як письменникові – мовою, "чужими звуками" [4, 210, р. 153]. Пізніше, 16 лютого 1858 р. він жалітиметься С. Аксакову з приводу своєї російськомовної повісті "Прогулка" на те, що "трудно мне одолеть великороссийский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь, как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы" [6, 161]. Тим природнішою була така невправність у ранні роки його творчості (Тут винесемо за дужки дискусійну проблему т. зв. двомовності Шевченка).

Романтичний літературний контекст поеми "Слепая" у сконцентрованому вигляді окреслено коментатором Н. Чаматою у примітках до поем "Слепая" і "Катерина" у першому томі нового Повного зібрання творів Тараса Шевченка у 12 томах – це західноєвропейська сентиментально-русоїстська повість, "Фауст" Й.-В. Гете, "Гамлет" В. Шекспіра, польська й російська романтична поема байронічного типу, повість "Страшна помста" М. Гоголя [4, 614 – 615, 683], а також, додамо, українська фольклорна балада типу "Бондарівни". Нас цікавить еволюція сюжету про зведення простої селянки паном та його композиційно-мовна реалізація – від "Слепой" до "Марини".

Про суттєві текстуальні відмінності сигналізує вже значне зменшення обсягу (зрілому Шевченкові притаманна тенденція до лаконізму): "Слепая" має 1089 рядків, а "Марина" – лише 324, тобто лише третину обсягу попередниці. За рахунок чого це зроблено, якщо фабульна схема дуже близька? В обох поемах фабулу складають аналогічні мотиви: пан забирає дочку в матері-кріпачки, замикає її в своїх покоях, намагається звабити проханнями й подарунками, дівчина не поступається, шкодує, що відмовилася від намиста, на якому змогла б повіситись, помалу божеволіє; зрештою після полювання, розпалений вином і здобиччю, п'яний пан намагається її згвалтувати, але вона, опираючись, убиває його ножем і підпалює будинок. Заключна сцена дуже подібна: на тлі пожежі дівчина танцює з окровленим ножем у руках, божевільно приспівуючи. В обох творах, хоча й в різній послідовності, фігурує мотив віщого сну, що пророчить нещастя.

Таким чином, фабульна схема й вузлові сюжетні сцени тотожні; однак розробка сюжету цілком інша. Зіставимо ці твори.

Кожна з поем має вступ, але різної структури. "Слепая" відкривається свого роду увертюрою (за В. Жирмунським), – Шевченковим переспівом псалми про Йосифа Прекрасного, і аж потім названа та, хто його співає

– безіменна сліпа старчиха. Далі змальовується обстановка дії – покинуте, порожнє дворище панського маєтку, під ворітьми якого сидить і співає Сліпа – тут наявна певна загадковість, властива байронічній поемі. Потому змальовується дочка Сліпої – молоденька красуня Оксана, котра

"Головкой смуглою прильнула
К коленам матери своей,
Тоски не ведая, заснула
Сном непорочной простоты".

Між цією вступною сценкою й початком дії автор вмістив: авторський ліричний коментар-віщування злої долі Оксани; авторський відступ-інвективу, де він розвінчує вельможних спокусників і малює типову долю зведениці, наложниці, якою потішилися й пустили "влачить // Остаток дней в мирской пустыне", – або самотньою, або матір'ю сина-байстряти. Причому ці 68 рядків стосуються всього цього явища, а не суто індивідуальної долі Сліпої. Наступні 40 рядків вступного фрагменту – чудова лірична елегія автобіографічного змісту ("Осенний полдень, полдень ясный...", pp. 146 – 185), де малюється суто літературно-романтичний образ самотнього розчарованого поета-сироти на чужині, з мотивом людського насміху: "Пустота // Растлила сердце человека, // И я на смех покинут веком, // Я – одинокий сирота!" (pp. 182 – 185). Далі поет повертається до своїх героїнь, котрі того ж осіннього полудня сидять усе там же: "Какая тайна приковала // К жилищу мрачной тишины?" Але й нібито після цього суто романтичного вступу до передісторії Сліпої, автор не поспішає викласти її, а цитує монолог-інвективу Сліпої, звернений до тих, хто її згубив і яких вона простила; далі йде частково драматизований, поділений на репліки діалог обох героїнь, а тоді автор-розповідач цитує оповідь Оксани про її дивний сон. Сліпа тлумачить його як жахливе провіщення нещасливої долі Оксани й оповідає їй нарешті свою історію: як молодий дідич звів її – красуню-сироту, а тоді покинув поневірятися між людьми. Її оповідь про дитинство Оксани, яке минало далеко від людей, серед природи – має суто романтичний характер. Мати застерігає Оксану перед зустріччю зі злою людиною – "ужасною змеей", за котрою дочка піде, покинувши свою матір.

Тільки після усього цього наратор пояснює, чому Сліпа роками сидить під цими ворітьми. Виявляється, вона наївно сподівається на повернення до маєтку батька Оксани, котрий прихистить доньку. Наступний фрагмент – молитва Сліпої над засинаючою дочкою: "Храни тебя, Святая дева, // От злых напастей. Бурь земных!" Аж тепер завершується перевантажена ліричними фрагментами експозиція й розпочинається дія, котру автор-розповідач викладає дуже стисло, в стягнутому подійному часі: "Приехал дидыч на покой, // Чету страдалиц разлучили. // Оксана в доме заперта...", а її матір вигнали геть.

Інакше побудовано вступну частину поеми "Марина": увесь цей фрагмент посідає не 650 рядків, як у поемі "Слепая", а лише 43 рядки, котрі містять ліричний вступний монолог ліричного героя-поета. Перші два рядки – приступ до теми ("Неначе цвяшок, в серце вбитий // Оцю Марину я ношу. // Давно б списать несамовиту..."). Подальше з'ясування причини авторських вагань одразу ж переходить в уявну полеміку з можливим читачем, причому читачем явно недобррозичливим, мабуть, приналежним до саме тих "просвіщених християн", яких прагне викрити поет, розповідаючи історію Марини. Ця полеміка має форму не чистого діалогу з репліками рівноправних партнерів, а становить діалогізований риторичний монолог, де "автор" висловлюється прямо, а думку уявного опонента переказує:

Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто – дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю.

З 16-го рядка уявна полеміка перетворюється на відкрито звернену до опонентів-кріпосників інвективу:

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... і т. д.

Ця інвектива, на відміну багатослівної моралізаторської інвективи в "Слепой", адресат якої надто загальний, таврує прямо названого адресата.

Наступний фрагмент ліричного монологу, звернений до самого себе (рядки 24 – 29) з іронічним заспокоєнням, замінюється класичним звертанням до музи-думи:

Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину...

У порушення класичного канону у цьому зверненні з'являються іронічні нотки автобіографічного плану та фамільярна інтонація:

Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались,
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровортять.

Пропадем обоє...

Цей заслансько-автобіографічний мотив невдовзі виявиться справді пророчим, – влітку 1850 р. Шевченка й справді "запроторили" ще далі вглиб Азії – у Новопетровське укріплення на Каспії. Течія ліро-епічної розповіді в "Марині" ще лише раз перебивається ліричним відступом (після змалювання горя матері, у якої пан-управитель відійняв єдину дочку: "Неначе ворон той летячи // Про непогоду людям кряче...") зі щирою молитвою до Бога дарувати слову поета "святую силу // Людськеє серце пробивать...". Ліричний "наратор" не коментує зображене, предметна тональність якого вражає уяву читача й увиразнює авторську концепцію неприйняття кріпосництва.

Експозиція поеми "Марина" – у повній протилежності до "Слепой" – позбавлена романтичності, вона викладена розповідачем з точки зору свідків-селян – в стилі та інтонації народної оповіді; тут маємо й неметричний лад оповідного зачину, й розмовну інтонацію:

Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з косяголю їхав...
.....
За що пак милує Господь
Лихую твар такую,
Як цей правитель?..

Центральна частина обох поем – змалювання нестерпних страждань героїнь, що помалу призводять обох до божевілля. Герой сну Оксани, закоханий в неї син отамана, що прийшов попід огорожу панського двору за нею, був застрелений панськими слугами, а з ним загинула й надія на визволення:

Отрадный звук не повторился,
Надежды вновь не прошептал,
Он только снился, часто снился
И юный разум разрушал
Мечтой бесплодною...

Руйнування розуму Оксани зображується через алогічну суміш рядків пісні, яку вона співає. Сцени вбивства п'яного пана немає, натомість широко розгорнуто сцену пожежі й божевілля Оксани, – а сліпа мати, що нагодилася з прощі, усе це не бачить, але чує. Тут багато розлогих пісень з кількома куплетами, частина містить демонологічні мотиви; у драматичній формі подано численні діалоги Оксани з матір'ю. На хвилику опам'ятавшись, вона оповідає матері про коханого козака, далі знову марить, співає, танцює. Мелодраматична сцена явно переважана, надлишкова. Фінал, за влучним спостереженням Ю. Івакіна, нагадує сцену смерті месниці-Ульрики з добре знаного Шевченкові роману В. Скотта "Айвенго" [2, 264 – 265]. Марина, котру пан забрав з весілля, сумує за втраченим чоловіком і своєю молодістю;

пісня, яку вона далі співає, так само як і Оксана, – це вже хаотичне марення божевільної. У такому стані й Марина вбиває ґвалтівника, підпалює будинок і танцює з ножем, викрикуючи й виспівуючи уривки з різного роду пісень – жартівливих, танцювальних, обрядових, родинних тощо. Їй уявляється то власне весілля, то її завданий до війська наречений, то сама вона з дітям на руках покриткою, бачить себе то зозулею, то совою; і всі ці видива забарвлені то в ясне зоряне світло кохання, то в чорні демонічні образи страху й розпуки. Опам'ятавшись на хвилину, Марина оповідає матері, як і Оксана, свій дивний сон, але трагічного змісту – як вона блукає з дітям покриткою. І знову її охоплює безум. Заціпенілі з жаху люди не важились її рятувати, і лише мати побігла за нею в поле, де обидві й замерзли. Це так само типово романтичний фінал.

Найсуттєвіші відмінності обох поем, окрім згаданих архітектонічних – мовно-стилістичні. Як відомо, російська мова Шевченкових прозових творів – повістей, Щоденника – відчутно українізована: як видно, пишучи, він усе ж або перекладав з української, або уживав звичні поетичні штампи. Тут не місце для докладного аналізу, але наведемо кілька прикладів усталених поетичних топосів: "в мирной куще", "с патриархальной простотой", "Тоски не ведая, заснула // Сном непорочной простоты"; "Ужели тщетно пролетят // Дни упоения над нею / И светлой радостью своею // Ея тоски не усладят?"; "И злое сердце человека // Ея любви не пощадит"; "Давно минувших дней усладу // Печальной юности своей"; "И вот она в грязи разврата / Во славу дряхлых ваших дней, // Перед толпою черни пьяной // Пьет кубок..."; "Восторги девственной любви", "Упреком сердце растерзали..."; "И хлынули рекою // Слезы невинной красоты" і тому под. Для деяких ремінісценцій з російської романтичної поезії можна вказати джерела, як наприклад, рядки з поеми І. Козлова "Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая":

"Его хоромы опустели,
Широкий двор зарос травой";

У Шевченка:

...опустели
Хоромы барские давно,
Широкий двор порос травую

(див. коментар до "Слепой" [4, 684]). Л. Булаховський у згаданій праці помічає ще й манеру вислову й ремінісценції з поеми "Войнаровский" К. Рилєєва, "Полтавы" О. Пушкіна тощо. Чимало лексичних біблійних ремінісценцій містить мова Сліпої (напр., "матери избранной"; "жена бесплодная" і т. ін., її псалма й молитви), що Булаховський вважає однією з характерних ознак його поетики, помітну навіть на тлі російської поетичної мови того часу.

Прямими перекладами з українського фольклору є більшість пісень, переважно контамінованих, котрі співає Оксана та її козак. Українізми – або лексичні, або стилістичні – подибуємо в тексті "Слепой" раз у раз: "Немым стенам передаю"; "От фимиама упилась // И закоптела от курений"; "И только звуки Украины // Его тревожат иногда... И в их я таю, в их тону..."; "Или ограда и тополи, // Что грустно шепчут меж собой, // Свидетели минувшей доли..."; "...пень сухой, // Плющом увянувшим повитый..."; "Мы были в поле, жито жали..."; "О мой покою!", "И хусткой черною простой... накрыли"; "... шалашик делает с бурьяну, // Чтоб маму солнце не пекло..."; "И ненароком повстречаться // С черночупринным козаком" і под.

Натомість наратор поеми "Марина" перебуває у народнорозмовній стихії – лексика, синтаксис, фразеологізми, рисочки простомови, інтонація усної розмови з її ритмічними перебивками належать селянину, в позиції якого ясно виражено народну мораль та оцінку подій. Народній оповіді властива й апеляція до читача-глядача, який перебуває на позиції свідка-спостерігача ("Дивітесь, вийшла погуляти, // Мов краля, пани молодая..." [5, 102]); при цьому розповідь стає зверненою. Перспектива нарації раз у раз змінюється – завдяки чергуванню у ній психологічної та фразеологічної точок зору селян (свого роду докса) та позиції розповідача. Тут яскраво виявляється властиве Шевченковій нарації багатоголосся, чергування точок зору самого наратора й інших персонажів, зміна внутрішньоконпозиційних планів. Ось вигнана з панського двору мати: "Що їй тут робити? // Пішла, ридючи, в село, // Одним-одне дитя було // Та й те пропало..." (рр. 110 – 113) – заміщена невласне-пряма мова, голоси розповідача й персонажа зливаються у спільному переживанні (тут психологічна позиція персонажа виявлена фразеологічним планом нарації). Так само й далі: мати оглядає спорожнілу хату, де вся обстановка нагадує про дочку (рр. 133 – 140), тоді знову вертається "на прокляті // Палати глянуть...". У розповідь вплітаються голоси панських посіпак, котрі умовляють Марину підкоритися панові, причому завдяки чергуванню різнонаправленої невласне-прямої мови із заміщеною передається діалог позицій – знову ж таки в межах партії наратора: "Вона ж сховається та й плаче. // Дурна, їй шкода мужика // Та жаль святого сіряка, // А глянь лиш гарно кругом себе – // І раю кращого не треба, // Чого ти хочеш, забажай! // Всього дадуть, та ще й багато! // Не треба, кажеш, дайте хату! // Цього вже лучше й не благай..." (рр. 91 – 99). Така поліфонія, присутня вже в "Причинній", не властива тексту поеми "Слепая", – тут переважає пряме авторське предметно спрямоване слово. Ліричні суб'єкти в "Марині", на відміну від "Слепой", взагалі не коментують зображене, предметна тональність якого вражає уяву читача й вияснює авторську концепцію неприйняття кріпосництва.

Підсумуємо сказане: при аналогічній фабульній основі, що має реалістичне підґрунтя, в обох поемах ця фабула реалізована через романтичний сюжет з його мотивом інцесту, божевілля героїні, батьковбивства, підпалу садиби, смерті обох героїнь. Однак композиційно й текстуально ці твори дуже різні: "Слепой" властива інтертекстуальність, складна архітектоніка, зміни вектора художнього часу, численні перебивки й зупинки подійного часу ліричними фрагментами – авторськими дигресіями, монологами, молитвами, піснями персонажів тощо, котрі в комплексі справляють враження надлишковості. "Марина" належить зрілому періоду Шевченкової творчості, котра еволюціонувала в напрямку стислості, лаконічності вислову й композиції, життєвості деталей, природної розмовної інтонації, стильового синтезу. Якщо в "Слепой" переважає літературність, коли навіть перекладні фольклорні фрагменти втрачають природне звучання, то "Марина" належить до тих творів, романтизм яких, за відомим висловом Є. Маланюка, "завдяки національній повнокровності, був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний" [3, 35].

1. *Булаховський Л.* Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX століття // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Зб. доп., читаних на Ювілейній шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 р. – М., 1944;

2. *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця. – К., 1986; 3. *Маланюк Є.* Ранній Шевченко // Його ж. Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми. – К., 1995; 4. *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 томах. – Т. 1. Поезія 1837 – 1847. – К., 2003;

5. *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 томах. – Т. 2. Поезія 1847 – 1861. – К., 2003;

6. *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 томах. – Т. 6. Листи. – К., 2003.